

NİTELİKLİ DEMOKRASİ BAĞLAMINDA DEMOKRASİ VE E-DEMOKRASİ İLİŞKİSİ

Dr. Öğr. Üyesi Önder A. AFŞAR

Necmettin Erbakan Üniversitesi, UBF, (oaytaafsar@yahoo.com)

ÖZET

E-demokrasi demokrasiyi açık, hesap verebilir, şeffaf, sivil katılımı geliştirecek şekilde dönüştürmeyi amaçlayan bir kavramdır. Kamu kurumları, hükümet ve vatandaşlar arasındaki bilgilendirme, müzakere, oylama gibi tüm elektronik etkileşim şekillerini kapsayan süreç ve yapıardan oluşmaktadır. E-demokrasi, yeni bir demokrasi türü olmayıp nitelikli demokrasi kavramıyla bağlantılıdır. Prosedürel demokrasinin ötesinde, vatandaş taleplerine duyarlı bir yönetim anlayışıyla siyasal süreçlere katılımı artırarak demokrasinin kalitesinin yükselmesinde önemli bir faktördür. Çalışma, demokratik yönetim sürecinde BİT'in etkisini açıklamak üzere demokrasi kuramları çerçevesinde, e-demokrasi kavramının daha yakından incelenmesi, demokrasi kuramlarıyla ilişkisinin açıklanması ve e-demokrasi kavramı için daha kesin, tercih edilebilir bir terminoloji sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Demokrasi, E-devlet, E-Demokrasi, Nitelikli Demokrasi.

DEMOCRACY AND E-DEMOCRACY RELATIONSHIP IN THE CONTEXT OF QUALIFIED DEMOCRACY

ABSTRACT

E-democracy is a concept that aims to transform democracy in an open, accountable, transparent, civic engagement. E-democracy consists of processes and structures that include all forms of electronic interaction such as information, negotiation, and voting among the public institutions, government and citizens. E-democracy is not a new type of democracy, but it is linked to the concept of qualified democracy. Beyond procedural democracy, it is an important factor in increasing the quality of democracy by increasing participation in political processes with a management approach sensitive to citizen demands. The study aims to explain the effects of ICT in the process of democratic governance, to examine the concept of e-democracy more closely, to explain its relationship with the theories of democracy and to provide a more precise, preferable terminology for the theory of e-democracy.

Keywords: Democracy, E-government, E-Democracy, Qualified Democracy.

1. Giriş

E-devlet, e-demokrasi, e-yönetişim gibi birbirlerinin yerine de kullanılan benzer kavramlar son dönemde demokratik yönetim bağlamında sıkça gündeme gelmektedir. Konuya ilişkin temel kavram olarak e-demokrasi ve demokrasi ilişkisi dikkat çekicidir (Tuzzi vd., 2007: 32-33). Bir yönetim biçimi olan demokrasi kavramının başına çevrimiçi anlamında “e” getirilerek ortaya çıkan e-demokrasi kavramının açık ve kapsamlı bir tanımını oluşturmak, kavramın sınırları üzerinde düşünmek konunun daha iyi anlaşılması açısından gereklilik arz etmektedir. Bugünün dünyasında önemli gelişmeler gösteren bilgisayar, internet ve bilgi iletişim teknolojileri (BİT) şüphesiz yöneten ve yönetilen etkileşiminden oluşan yönetim biçimlerini de etkilemektedir. Gelişen bilişim teknolojisi önemli bir siyasal yönetim biçimi olarak demokrasiyi etkilemiş, e-demokrasi ve benzeri kavramların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Teknolojik gelişme ve ilgili çevrimiçi araçların çoğalması artık bilgili, ilgili ve katılımcı bir vatandaşlığa ulaşmadaki geleneksel engellerin aşılabilmesi için somut fırsatlar sunmaktadır. Genel itibariyle söylemek gerekirse e-demokrasi, devlet kurumları, halkın seçtiği hükümet, parlamentolar, muhalefetteki siyasi partiler ve vatandaşlar arasındaki elektronik iletişim ve karşılıklı etkileşim biçimlerinden oluşan iletişim sürecidir. Bu konudaki tartışma, esas olarak teknolojinin daha duyarlı ve sorumlu olarak demokrasiyi nasıl destekleyebileceği ile ilgili olup, e-demokrasi uygulamalarının demokrasiye katkısı etrafında şekillenmektedir. Bu anlamda BİT, özüne uygun olarak doğrudan demokrasiyi tesis etme olanağına sahip midir yoksa demokrasiye ve demokratik süreçlere katılımı artırma potansiyeline sahip bir araç mıdır, gibi sorular merak uyandırmaktadır.

Adından da anlaşılacağı gibi, elektronik demokrasi (*e-democracy*) vatandaşlar, topluluklar ve hükümet arasında daha bilinçli bir müzakere elde etmek için internet ve çevrimiçi platformları kullanmayı amaçlamaktadır. Bu müzakereyi oluşturmak üzere e-demokrasi daha etkili, daha meşru ve daha şeffaf kararlar almak için hükümet ve kamu görevlileriyle işbirliği yapan bilinçli ve aktif bir yurttaşlığı teşvik etmektedir. E-demokrasi, özünde, demokrasiyi daha açık, şeffaf, hesap verebilir ve sivil katılımı geliştirecek şekilde dönüştürmeyi amaçlayan bir kavramdır (Clift, 2004:2-3; Chadwick & May, 2003:271-277; Macintosh, 2004:2). Düzenli periyodik seçimlerle sadece tercihlerin bir araya gelmesinin ötesine geçerek e-demokrasinin vatandaşlar için karar alma süreçlerine katılmada geniş bir imkân sağlaması beklenir. E-demokrasi, hükümetin karar verme yetkisini yönetilenlerle, vatandaşlarla paylaşmasını öngören ve vatandaşlara sisteme bilinçli bir şekilde katılmayı temin eden ve aynı zamanda yönetime etki etmeleri için fırsatlar sunan bir kavrama işaret eder (Bruno, 2015:4-10). Benzer şekilde, vatandaşın rolü, sivil hakların yanı sıra bireysel hakların kilit rolünü yansıtacak şekilde bir yapılanmanın temelini de teşkil edebilir. E-demokrasi, önceden belirlenmiş hizmetleri çevrimiçi sunarak maliyetleri düşürme veya verimliliği artırma amaçlı temel e-devlet önlemlerinden daha geniş kapsamlı bir kavram olarak dikkate çekmektedir. Demokratik yönetimler çevrimiçi mekanizmaları etkin kullanarak, zaman, mesafe, güven eksikliği, önyargı, fırsattan yoksun kalma, örgütsel veya idari konular gibi siyasal katılımın önündeki geleneksel engellerin üstesinden gelebilir. Ayrıca, e-demokrasi, daha fazla dijital okuryazarlık, daha yüksek verimlilik ve kamu hizmetinde daha yenilikçi bir anlayışın geliştirilmesi gibi birtakım olumlu sonuçları doğurma potansiyeline sahiptir. Vatandaşlarla işbirliği içinde daha bilinçli ve hoşgörülü bir toplumu teşvik etme, yeni teknolojilerden yararlanmak konusunda hükümet ve hükümet kurumları için fırsatlar sunar (Chadwick & May, 2003: 271-282). Bu

nedenlerle, e-demokrasi uygulamasıyla ilk aşamada beklenen, yönetimde vatandaşların daha fazla sorumluluk alması ve daha çok katılımıdır.

Bu genel çerçeveden hareketle çalışmada; e-demokrasi, e-katılım gibi kavramlar aslında neyi ifade etmektedir, e-demokrasinin geleneksel demokrasilerdeki katılım vb. sorunların aşılmasına ve demokrasilerin niteliğinin artmasına katkısı nasıldır, e-demokrasi ile belirli demokrasi kuramları arasında nasıl bir ilişkisi kurulabilir, gibi sorulara cevap aranmaktadır. Bu bağlamda e-demokrasinin, temsili demokrasinin bazı kurum ve mekanizmalarının yerine geçip geçemeyeceği, temsili demokrasinin de ötesine geçerek doğrudan demokrasiyi oluşturup oluşturamayacağı, yeni bir demokrasi türü mü yoksa mevcut demokrasinin yeni teknolojilerle iyileştirilmesi uygulaması mı olduğu incelenmektedir. Çalışma, esas olarak demokrasi ve BİT kullanımı arasındaki bağlantıyı e-demokrasi çerçevesinde açıklama amaçındadır. Bu bağlantının anlaşılabilmesi için siyasal karar alma süreçlerinde bilgi ve iletişim teknolojilerinin rolünün açıklanması gerekir. Bunun için çalışmada, BİT ile demokrasi arasındaki ilişki e-demokrasi modelleri ile açıklanmaktadır. Bu kapsamda, yeni bilgi ve iletişim mekanizmalarının sunduğu olanaklarla vatandaşların karar alma süreçlerine daha aktif katılımı ve demokratik yönetim süreçlerinde artan etkisi, ilgili demokrasi kuramlarıyla incelenmektedir. Böylelikle çalışmada demokrasi, e-demokrasi ve e-katılım kavramları ve bu kavramlara yaklaşımlar tanıtılarak konuya ilişkin daha anlaşılabilir bir çerçeve sunma amaçlanmaktadır.

Bu doğrultuda çalışmanın ilk bölümünde demokrasiye ait kavramsal ve kuramsal bir çerçeve çizilecek, demokrasinin kalitesini göstermesi bakımından nitelikli demokrasi kavramı açıklanacaktır. Sonraki bölümde, e-demokrasi kavramına yer verilmiştir. Bu bölümde e-demokrasinin aşamalarıyla e-katılım süreci değerlendirilmektedir. Vatandaş taleplerine duyarlı olma anlamında nitelikli demokrasi ile e-demokrasi arasındaki ilişki incelenmektedir. Son bölümde ise, gelişen iletişim teknolojileri ile demokrasi arasındaki bağlantıyı açıklamaya çalışan e-demokrasi modellerine yer verilmiştir.

2. Üç Boyutuyla Nitelikli Demokrasi

E-demokrasiye geçmeden önce demokrasiye ait kavramsal ve kuramsal bir çerçeve çizmek gerekir. Sonrasında demokrasi, e-demokrasi ile ilişkisi nasıldır, hususlarına değinilecektir.

En geniş anlamıyla halkın seçtiği temsilcileri vasıtasıyla kendisini yönetmesi olarak ifade edilse de, demokrasi, farklı şekillerde tanımlanmıştır. Yapılan araştırmalarla, bir ülkede yerleşme seviyesi, uygulanma seviyesi gibi durumlara göre değişik kavramsal ve kuramsal çerçeveler çizilmiştir (Huntington, 1993; Schumpeter, 1970; Lipset, 1960; Dahl, 1971; Schmitter & Karl, 1991; Tilly, 2014). Burada konuyu açıklamak üzere; çoğu demokrasi kavramsallaştırmalarından daha farklı olarak ‘boyutlu demokrasi’ (Bollen & Paxton, 2000) kavramı kullanılacaktır. Birçok ülke, en azından biçimsel anlamda, demokrasi ile yönetilmektedir. İdeal demokrasi ile gerçekte uygulanan mevcut örnekleri arasında boşluk olduğu muhakkaktır. Dahl’ın poliarsi (*polyarchy*) (Dahl, 1989: 220; Dahl, 1971: 3-20) olarak tanımladığı bu durumun giderilmesi için aradaki bu farkın kapatılması önem arz eder. Bu anlamda, ideal olana yaklaşıldığı ölçüde demokrasinin niteliği artacaktır. İşte bu noktada, iyi kurgulanmış ve iyi işleyen bir e-demokrasi sisteminin varlığı katılımcı demokrasiyi geliştirme, demokrasinin niteliğini bir başka ifade ile kalitesini artırma imkânına sahiptir.

Tek boyutlu demokrasi yaklaşımına göre; Huntington (1993: 3-10), Schumpeter (1970:269-282) ve Lipset'in (1960:9-35) tanımladığı şekilde demokrasi serbest seçimlerle işleyen, siyasal kararları almak için oluşturulmuş bir yönetim olarak ele alınır. Buna göre, yönetimi belirleyen özgür seçimlerin var olması, seçilmiş demokratik organlar ve seçme-seçilme hakkının olması bir rejime demokrasi denmesi için yeterlidir. Demokrasiyi seçimlerden ibaret olarak görerek tek boyutta ele aldığından bu yaklaşıma prosedürel demokrasi tanımı adı verilmektedir (Schumpeter, 1970: 269-272). Dahl ise, demokrasi kavramına Poliarşi adı altında siyasal özgürlükler boyutunu da ekleyerek, demokrasiyi sadece seçimlerin varlığı ile değerlendirilen bir kavram olmaktan öteye götürmek istemiştir. Bu boyutuyla Dahl, siyasal özgürlükler, ifade özgürlüğü, basın-yayın özgürlüğü, sivil-siyasal örgütlenme özgürlüğü gibi temel hürriyetlerle demokrasiyi, seçimler yanında eşitlik ve özgürlük temelinde insanların kendilerini rahatça ifade edebildiği ve özgürlüklerle beraber anlamlı olacak rejim olarak görür (Dahl, 1989: 220; Dahl, 1971: 3-20). Görüldüğü üzere, demokrasiyi sadece seçimlerin varlığı ile değerlendirilen bir kavram olmaktan öte siyasal özgürlüklerle birlikte, iki boyutlu bir kavram olarak ele alır. Ancak Dahl'ın bu kavramla ele aldığı demokrasi yaklaşımı da prosedürel, diğer tabirle minimalist demokrasi tanımları içerisinde değerlendirilmiştir (Schmitter & Karl, 1991: 81). Seçimler dışında vatandaşların siyasal süreçlere katılımına imkan vermeyen bu kavramsallaştırma 'Schumpeteryan' demokrasi, minimalist demokrasi veya liberal demokrasi olarak da adlandırılmaktadır (Przeworski, 1999: 23-55).

Demokrasi konusunu inceleyen literatürde bir demokratik rejim için gerekli asgari şartların ele alındığı, prosedür olarak işleyip işlemediğini ele alan minimalist demokrasi yaklaşımlarından başka, daha geniş kapsamlı ve nitelikli bir demokrasi çerçevesi (Schumpeter, 1970: 269-272) çizen maksimalist yaklaşımlara da ihtiyaç duyulmuştur. Değişik tanımlamalarla, esasa ilişkin (*substantive*) demokrasi, konsolide demokrasi, nitelikli demokrasi olarak da adlandırılan bu yaklaşımlara göre, seçimler ve siyasal özgürlükler boyutlarıyla tanımlanan demokratik şartlara ek olarak, demokrasinin özünü teşkil eden katılımcı, müzakereci yönetim anlayışının da hayata geçirilmiş olması gerekir. Bu demokratik ilkeler hayata geçirildiği ve tüm kural ve kurumlarıyla topluma yerleştiği takdirde demokrasi nitelikli ve kalıcı hale gelecektir. Böylece, demokrasi rejimi vatandaşların taleplerine duyarlı olarak bir ülkede yerleşip istikrarlı bir şekilde varlığını sürdürecektir. Demokrasinin niteliği kavramı, bir sistemin temsil gücü, hesap verebilirliği, eşitlik ve katılım gibi demokratik normları ne derecede karşıladığı ile yakından ilişkilidir. Bu kavramla belirli demokratik ilkeler üzerinden siyasi rejimin bu prensipleri ne derecede karşıladığına bağlı olarak demokrasinin nitelikli olup olmadığı değerlendirilmektedir (Lijphart, 2011: 17-18). Böylece nitelikli demokrasi hem zaman, hem de içerik açıdan sürekli gelişme içinde olan bir kavram olarak, siyasal rejimin bütün vatandaşlara ve gruplara eşit mesafede olup olmadığını ve onların siyasal sürece aktif katılmalarını ifade eden yaklaşım olarak ortaya çıkmıştır. Nitelikli demokrasi denilince siyasal sistemin belirli özelliklerinin yanında, kalitesine de vurgu yapılmaktadır (Afşar, 2017).

Morlino (2011) ise, nitelikli bir demokrasiyi (*quality of democracy*) üç aşamada inceler. Bunlar, bir siyasal sistem olarak işleyiş biçimine ait (*procedure*) boyutu; Özgürlük, eşitlik gibi asli demokratik unsurları hayata geçirmesine göre içerik (*content*) boyutu; Vatandaşların yönetime etkin katılımına açık, onları dikkate alan hükümetin yürütme faaliyetlerini uygulamasına göre sonuç (*result*) boyutu olmak üzere üç boyuttan oluşur. Katılımcı yarışmacı seçimler, kurumların ve seçilmişlerin hesap verebilirliği gibi unsurlar prosedürel boyutunu,

özgürlük ve eşitlik gibi temel özelliklerin varlığı demokrasinin içerik boyutunu oluşturur. Ayrıca bunlarla birlikte, nitelikli demokrasi için üçüncü bir boyut olarak sorumlu bir yönetim anlayışıyla vatandaşların görüşlerini dikkate alan ve aktif katılımı ifade eden 'sonuç' boyutu vardır (Morlino, 2011: 191–222). Buna göre demokrasinin kaliteli olması, demokratik ilkelere göre işbaşına gelmiş meşru bir yönetim, siyasal hesap verebilirlik, aktif katılım, siyasal eşitlik temelinde karar alan bir yönetim anlayışını gerektirir. Vatandaşların alınacak kararlara etkin olarak katılabildiği bir yönetim biçiminin varlığı nitelikli demokrasi için önemli bir koşuldur. Zira bir yönetim şekli olarak demokrasinin niteliği, uygulamada siyasal ve sosyal sonuçları ile yakından ilişkilidir. (Morlino, 2011: 220; Morlino & Diamond, 2004: 27-28).

Buradaki demokrasi yaklaşımlarının bir sentezini yaparak, Morlino'nun demokrasinin kalitesini göstermek üzere ortaya koyduğu boyutlu demokrasi yaklaşımına benzer şekilde, demokrasiyi biçimsel boyutu (*procedural dimension*), asli unsurlarını gösteren içerik boyutu (*content/substantive dimension*) ve sonuç boyutu (*output/result dimension*) olmak üzere üç ayrı boyutla tanımlamak daha anlaşılır olmasını sağlayacaktır. Biçimsel boyutu prosedürel olarak işleyişini gösterirken, içeriğe ait boyutu demokrasinin hukukun üstünlüğü, eşitlik, temel hürriyetler gibi değerlere sahip olmasını ifade eder. Hükümet performansının etkinliğini ifade eden çıktı boyutu, diğer bir ifadeyle sonuç boyutu ise, vatandaşların taleplerini karşılayabilme gücünü gösterir. Bu bakımdan demokrasi kavramı, işleyişine ilişkin biçimsel tanımlarına ilave olarak onun doğasına ait özgürlük-eşitlik gibi değerleri kapsayan tanımlarıyla daha anlamlı olacaktır. Demokrasinin kalitesini gösteren farklı boyutları böyle bir yaklaşımla birleştirmek, bu konudaki karmaşıklığı azaltmak ve daha tercih edilebilir temel bir kavram sunmak için faydalı görünmektedir. Demokrasi kavramını üç boyutta ele alan bu kapsamlı yaklaşım, demokrasinin özünü oluşturan, demokrasinin yaşamasına ve sağlam bir şekilde devam etmesine katkı sağlayan ölçütlerle e-demokrasi kavramı arasında ilişkiyi göstermesi açısından yararlı olacaktır.

Bu bağlamda, bir demokrasinin kalitesine işaret eden üçüncü bir boyuta sahip olması, yönetilenlerin taleplerini dikkate alan, katılımcı nitelikli bir demokrasi olduğunu gösterir. Bu boyut, hükümet ile vatandaşlar arasında etkileşimi geliştiren e-demokrasi imkanlarıyla vatandaşların etkin olarak karar alma süreçlerine katılımlarının sağlandığı boyuttur. Vatandaşların taleplerine duyarlı olmayı ifade eder ve nitelikli demokrasi için ulaşılmaması gereken bir noktadır. Vatandaşların siyasal süreçlere katılımı noktasında iyi işleyen bir e-demokrasi, teknolojik imkanlarla demokrasinin niteliğini artıran bir sistem olarak değerlendirilmektedir. Zira e-demokrasi yönetilenlerin demokratik yönetime etkin olarak katılmasına olanak tanır. Alınacak kararlarda vatandaşların etkili duruma gelmesiyle demokrasi arzu edilen niteliğe ulaşmış olacaktır. Özetle vatandaşların istek ve beklentilerine duyarlı olması demokrasinin kalitesinin göstergesidir.

Demokrasilerde vatandaşların ülkedeki sosyal ve siyasal hayata aktif olarak katılma hak ve sorumlulukları vardır. Bu bağlamda işleyiş açısından demokratik bir yönetimin olmasının yanında, içerik olarak da demokrasinin özüne dair değerlerin hayata geçirildiği, vatandaşların taleplerinin dikkate alındığı katılımcı demokratik rejimler, nitelikli demokrasiler olarak tanımlanabilir (Afşar, 2017). Nitelikli demokrasi, vatandaşlar tarafından demokratik değerlerin özümsemiği, tüm kural ve kurumlarıyla işleyen, temel hak ve hürriyetlerin tam olarak korunduğu bir demokrasi anlayışıdır. Toplum ile sürekli etkileşim halinde ve toplumun

görüŖ, istek ve beklentilerini önemseyen gerçek anlamda demokratik bir yönetim anlayışıyla, nitelikli demokrasiye ulaşılmıŖ olacaktır.

Bütün bu açıklamalardan sonra nitelikli demokrasi, geriye gitme ve yıkılma tehlikesinden uzak olarak bütün kurum ve kurallarıyla topluma yerleşmiş, iyi işleyen, vatandaş taleplerine duyarlı, katılımcı bir demokrasi anlayışı olarak tanımlanabilir. Toplumun tüm kesimlerinin görüşlerinin yansıtılmasına, alınacak kararlara ortak olmasına, demokrasinin tabana yayılmasına imkan sunarak demokrasinin nitelikli olmasına katkı sağlayan e-demokratikleşme konusu tam bu noktada önemli bir işleve sahiptir. Zira temsili demokrasilerde iyi kurgulanmış e-demokrasinin işler durumda olması demokrasinin kalitesine hizmet edecektir.

3. E-demokratikleşme Süreci: E-Demokrasi ve Aşamaları

Demokrasinin, demokratik kurumların ve demokratik yönetişimin gelişmesinde BİT'in sağladığı imkanların kullanılması e-demokrasi olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla e-demokrasi serbest seçimlerin var olduğu insan haklarının herkese eşit uygulandığı, düşünce ve ifade hürriyetinin olduğu bir demokratik yönetim anlayışıyla, vatandaşların şahsi bilgilerin güvence altında olduğu ve eşit olarak internete erişimin sağlandığı bir iletişim-etkileşim biçimidir. Burada kamu otoriteleri tarafından benimsenen düzenlemeler, özünde vatandaş odaklı kurallar ve düzenleyici çerçevelere yerleştirilmiştir (Avrupa Konseyi, 2008:11-35). Dolayısıyla e-demokrasinin ortaya çıkması ve gelişmesi vatandaşların demokratik katılımlarını sağladığı gibi demokratik siyasete karşı azalan ilginin yeniden tesisini sağlar (Simon vd., 2017: 83-86). Bu anlamda, temsili demokrasinin eksik ve aksayan yönlerinin iyileştirilmesi için iyi bir imkan sunar. Tüm vatandaşlara BİT olanaklarıyla yönetime katılma fırsatı veren genişletilmiş demokrasi ve vatandaşlık kavramlarıyla doğrudan ilişkilidir. Zira güçlü bir demokrasi, hükümetlerle birlikte karar alma ve katılım süreçlerinde vatandaşların daha fazla sorumluluk ve yetki almasını, vatandaşların bilinçli bir şekilde demokratik yönetime katılmalarını ve aynı zamanda etkide bulunmalarını teşvik eder.

E-demokrasi kavramı, demokrasiyi şeffaf bir anlayışıyla ve siyasal süreçlere aktif katılımı teşvik edecek şekilde dönüştürmeyi ifade eder. Bu bağlamda e-demokrasiyi sadece teknoloji kullanımı olarak görmemek gerekir. Demokrasinin temel ilkelerine bağlı olarak bu teknolojilerin, demokratik yönetim pratiğiyle uyumu da sağlanmalıdır (Avrupa Konseyi, 2008). Avrupa Birliği, e-demokrasiyi, demokratik süreç ve kurumlarda yararlı bir şekilde uygulanabilecek bir dizi geleneksel ve yenilikçi araçlara dayanan bilgi toplumunun ayrılmaz bir parçası olarak açıklar. AB'ye göre e-demokrasi vatandaşların bilgi, diyalog, iletişim, müzakere ve sivil çıkarlarını korumak için bir araya gelebildiği bir ortam sağlar ve açık kamusal alanların sürekli olarak oluşturulmasını gerektiğini vurgular. E-katılım ise gerekli bir bileşen, hatta e-demokrasinin ön şartıdır. Vatandaşların politika oluşturma, karar verme, hizmet sunumu, bilgi sağlama, danışma, müzakere gibi siyasal süreçlere BİT imkanlarıyla katılması ifade eder (Lironi, 2016:18-30; Avrupa Konseyi, 2008:13-15).¹ Toplumun belirli kesimlerinin teknik

1 AB, İspanya'da, 5 – 17 Ekim 2008 tarihinde Geleceğin Demokrasisi için Avrupa Konseyi Forumu 2008 Oturumunda "e-Democracy: Who Dares?" başlığı altında demokrasi ve BİT'in sağladığı fırsatlar konusunda genel bir çerçeve çizmiş, birtakım ilkeler belirlemiştir. Bkz. Erişim Tarihi: 05.11.2018, https://www.coe.int/t/dgap/democracy/Activities/GGIS/CAHDE/2009/RecCM2009_1_and_Accomp_Docs/6647-0-ID8289-Recommendation%20on%20electronic%20democracy.pdf

sorunlar vb. nedenlerle katılım sürecinin dışında kalmasının e-demokrasi sürecine uygun olmadığı açıktır.

E-demokrasi vatandaşlar, sivil toplum ve hükümet arasında demokratik yönetime katılmada internet ve çevrimiçi platformları kullanmayı öngörür. E-demokrasi daha etkili, daha meşru ve daha şeffaf kararlar almak için hükümet ve kamu görevlileriyle işbirliği yapan bilinçli ve aktif bir yurttaşlığı teşvik etmektedir. Ayrıca, e-demokrasi, kamu hizmetinde yüksek verimlilikte, daha yenilikçi bir yönetim anlayışının gelişmesini sağlar. İnternet altyapısı imkanlarıyla e-demokrasinin gelişmesiyle zamandan tasarruf edilirken, kişinin bulunduğu yerden sürece katılması mümkün olacaktır. Böylece, bu tür güçlükler aşarak siyasi katılımın önündeki birtakım engellerin üstesinden gelinebilir. E-demokrasi, idarecilere vatandaşlarla işbirliği içinde, demokratik olarak bilinçli ve katılımcı bir toplumun oluşması için yeni fırsatlar sunar. Sağladığı imkanlar bakımından e-demokrasi, temel hak ve hürriyetlerin, siyasal özgürlüklerin görüldüğü biçimsel olarak işleyen bir demokrasinin, bir diğer ifadeyle minimalist demokrasi anlayışının da ilerisindedir. Zira karar ama süreçlerine daha aktif katılım söz konusudur. Ancak AB'ye göre, bu günkü koşullarda e-demokrasiyi yeni bir demokrasi türü olarak değil mevcut demokrasilerin BİT ile iyileştirilmesi uygulaması olarak görmek daha doğru olacaktır (Avrupa Konseyi, 2008:48).

E-demokrasi kavramı aslında, gelişim aşamalarını oluşturan e-yönetişim, bilgiye erişim, e-katılım, e-oylama gibi birçok unsuru bünyesinde barındırır. E-devlet ise, e-demokrasi kavramının altında bir kavram olarak birtakım kamu hizmetlerinin elektronik olarak verilmeye başlandığını ifade eder. Doğal olarak e-demokratikleşme sürecinde bir aşama olarak kabul edilebilir. E-demokrasi, kısa vadede ve uzun vadede atılacak adımlarla işler haldedir. Hükümetler internet altyapısıyla elektronik yönetim anlayışına geçmeye karar verip ilk e-hizmetleri vermeye başladığında e-demokrasi yolunda adım atılmış olur. Böylece bu alanda ilk sonuçların görülebileceği uygulamalar başlamış olur. Vatandaşlara kamu hizmetlerini elektronik ortamda veren e-devlet uygulamaları kısa vadeli e-demokrasi hedeflerindedir. E-devlet aşamasında hükümet-vatandaş etkileşimi hükümet seviyesinde başlatılır ve bu etkileşimin kalitesinin iyileştirilmesi için çalışmalar yürütülür (Maraş, 2011:124-127). E-devlet reformu, çevrimiçi hizmet sunumu yoluyla maliyet düşürme ve temel e-uygulamalar, teknolojinin yoğun kullanıldığı akıllı uygulamalar gibi kolayca ölçülebilir gelişmeler kısa vadeli ilk aşamada görülür.

Ölçülebilir e-hizmetlerden farklı olarak uzun vadeli e-demokratikleşmede BİT vasıtasıyla demokrasinin tabana yayılması, vatandaş katılımının artması, demokrasinin kalitesinin yükselmesi ve sonucunda demokratik rejimin nitelikli demokrasi seviyesine ulaşması beklenir. E-demokrasi programlarıyla sivil katılım ve toplumsal dönüşüm beklenirken bunun için e-demokrasiye tutarlı ve kapsamlı bir siyasi bağlılık gerekir. Aynı zamanda bu uygulamaları sürdürecektir siyasi kültür de gereklidir. Elektronik araçlar sayesinde iyi kurgulanmış e-demokrasi anlayışıyla halkın siyasal süreçlere kolayca katılımı sağlandığından demokrasilerin temsil gücü artmış olur. Böylece e-demokrasi temsili demokrasinin bilinen zorluklarının aşılabilmesi için ciddi fırsatlar doğurur. Ayrıca yönetilenlerin alınan kararların bir parçası olduğunu hissetmesi, demokrasinin önemi ve kıymetinin anlaşılmasına katkı sunar. Bu yönüyle hükümet girişimleriyle, yukarıdan aşağıya bir mantıkla başlatılan çevrimiçi danışma, e-devlet, online oylama, e-referandum gibi uygulamalarla e-demokrasi gelişip

işler hale gelecektir. Böylece e-demokrasinin uzun vadede toplumda demokratik kültürün yayılmasına hizmet etmesi beklenir. Devamında vatandaşların girişimiyle oluşturulan çevrimiçi kampanyalar, bloglar, e-postalar, hükümet uygulamalarının ve üyelerinin çevrimiçi takibi gibi e-demokrasi uygulamalarıyla toplum seviyesinden hükümet seviyesine, aşağıdan yukarıya doğru, vatandaşlar da kendi görüş ve taleplerini yönetime duyurabilme imkanını elde edeceklerdir (Kneuer, 2016:674). Böylelikle iletişim kanallarının eşzamanlı, karşılıklı, çift taraflı hale gelmesiyle e-demokrasi süreci tek taraflı olmaktan çıkacak, demokratik ölçütlerde yöneten/yönetilen etkileşimi tesis edilmiş olacaktır. Tabidir ki bu gelişmeler bir seçim dönemi içinde tezahür etmeyebilir ve demokrasinin niteliğini artırmaya yönelik bu e-demokratikleşme sürecindeki dönüşüm kolaylıkla ölçülemez. Buna göre e-demokrasinin aşamaları ana hatlarıyla yönetsel model, danışma modeli ve katılımcı model olarak üç grupta incelenebilir (Chadwick & May, 2003: 274-282). Aşağıdaki tabloda topluma yerleşme sürecinde nitelikli demokrasinin üç boyutu ve e-demokrasinin aşamaları ve aralarındaki dönemsel ilişki özetlenmiştir.

Tablo 1: Nitelikli Demokrasinin Üç Boyutu ve E-Demokrasinin Aşamaları

Vatandaşın rolü	E-Demokrasinin Aşamaları		Nitelikli Demokrasinin Üç Boyutu	
Politik tüketici	1	Enformasyon (<i>information</i>) aşaması E-devlet (<i>E-Government</i>)	Zayıf e-demokrasi aşaması (Yönetsel Model)	Demokrasinin prosedürel boyutu - Biçimsel Boyut
↓	2	Danışma aşaması (<i>Çevrimiçi consultation</i>)	Güçlü e-demokrasi aşaması (Danışma modeli)	Demokrasinin özüne, esasa ilişkin boyutu - İçerik Boyutu
	3	Katılım aşaması (<i>e-participation</i>)	Hızlı e-demokrasi aşaması (Katılımcı Model)	Etkin, vatandaş taleplerin duyarlı, katılımcı demokrasi boyutu - Sonuç Boyutu
Politik üretici	Nitelikli Demokrasi			

Kaynak: Literatür dikkate alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Bu süreçlerin ilk aşamasında genel olarak e-devlet uygulamaları görülür. Chadwick & May (2003:275-280) bu aşamayı yönetsel model adıyla açıklar. E-demokrasi yolunda ilk adımdır. Bu aşamada BİT imkanları kullanılarak, vatandaşların kamu hizmetlerinden faydalanmaya başladığı görülür. Vatandaşlara, taleplerine bağlı olmaksızın, bilgiye erişim imkanı sağlanmıştır. Hükümet politika oluşturma konusundaki bilgileri kendi inisiyatifinde yayar. E-devlet sistemi çevrimiçi hizmet vermeye başlar (Chadwick & May, 2003:276). Böylelikle hükümet tek taraflı, yukarıdan aşağıya yönlü ve daha az maliyetle vatandaşlarına kamu hizmeti sunmaya başlar. Yönetim anlayışındaki bu elektronik dönüşüm e-demokrasiye giden yolda önemli bir aşamadır. Burada e-devlet uygulamasının işler olması elektronik

katılımcı siyasal kültürün oluştuğu anlamına gelmez. Vatandaşın siyasal yönetime aktif katılımının görülmediği bir aşamadır.²

Bu aşamayı Aström (2001:49-50), çevrimiçi demokrasi modelinde “zayıf e-demokrasi” olarak tanımlar. Burada e-devlet’in hayata geçirilmesine yönelik idari düzenlemelerle birlikte kamu hizmetlerinin elektronik ortamda verilmeye başlandığı görülür. Bu e-demokratikleşme aşamasını benzer şekilde, Caldwell (2004:4-10) ve Nair (2007:150) çevrimiçi demokraside ilk kademe olarak isimlendirir. Bu yaklaşımlara göre vatandaş, internet aracılığıyla kamu hizmetleri alan bir müşteri gibi değerlendirilmektedir. Verimlilik esasına göre vatandaşlar doğru, güvenilir idari bilgilere ulaşır, dolayısıyla bu ağlarla devlet içinde, devlet ile kullanıcılar arasında ve kullanıcılar arasında bilgi akışı hızlanır. Devlet yapısında büyük değişim olmadan hükümet hizmetleri eskisi gibi devam etse de, bürokratik engeller azalarak hizmetler vatandaşa daha kolay ve hızlı ulaşır. Bilgiye ulaşmak kolaylaşacağından hizmet sunumu önemli ölçüde iyileşir. Ancak burada hükümet merkezli, tekdüze bilgi modeli geçerli olduğundan vatandaşlar pasif alıcı durumundadırlar. Kullanıcıların verilenler dışında bilgi alma ve yorumlama imkanı büyük ölçüde eksik kalmaktadır (Lironi, 2016:16-20; United Nations, 2018:118-122). E-demokrasi doğrultusunda görülen bu gelişmeler, prosedürel anlamda işleyen demokratik rejimlerde demokratik bilincin gelişmesinde ve demokratik kültürün yayılmasında bir ivme işlevi görür. Bu ilk adımla hayata geçirilen e-demokrasi, ilerleyen aşamalarda demokrasiye nitelik kazandıracak imkanların yolunu da açmış olur.

İnternet tabanlı iletişim teknolojileri ile demokrasi arasındaki ilişkiyi açıklayan e-demokrasi modellerinin öngördüğü ikinci e-demokratikleşme aşaması daha uzun vadeli çalışmaların sonucunda görülebilir. Chadwick & May (2003:280-285) bu aşamayı danışma (*consultative*) modeli olarak açıklar. Bu aşamada, güçlü bir demokrasi için sivil toplum ve hükümet işbirliğinde BİT imkanlarıyla vatandaşlar demokratik katılımı teşvik edecek şekilde bilgilendirilirler, bilinçlendirilirler. Böylelikle demokrasiye güçlü sivil katılım beklenir. E-demokrasinin ikinci aşamasında, hükümet, vatandaşların politika oluşturma konusundaki geri bildirimlerini ister, alır. Aström’a göre (2001:50-51) bu “güçlü e-demokrasi” aşamasıdır. Kamu politika ve hizmetlerine katkı sağlamaya ve müzakerelere vatandaşların dahil edildiği aşamadır. Burada temsili demokrasi çatısı altında liberal vatandaşlık anlayışına uygun e-devlet yapılanması sağlanmış olmaktadır. Vatandaşların şeffaf, hesap verebilir bir yapıda bilgiye kolay erişebildiği, ifade hürriyetinin olduğu, yeni bir güç dağılımının şekillendiği, iletişimin gücünün demokrasinin gelişmesi için kullanılmaya başladığı aşamadır. Bunlar için devletin kolaylaştırıcı rolü vardır (Caldow, 2004:4-10; Nair, 2007:150-151).

2 OECD ve Birleşmiş Milletler, e-demokrasinin ön şartı olarak e-katılım (e-participation) için üç aşamadan oluşan kavramsal bir çerçeve oluşturdu. Bunlar; bilgi (information), danışma (consultation) ve aktif katılım, karar verme (e-decision-making) kavramlarıyla tanımlanan e-katılımın üç farklı aşamasına işaret etmektedir. Bununla temsili demokrasinin sadece prosedürel kurallara ve ilkelere değil, aynı zamanda hükümet ve vatandaşlar arasındaki etkileşimlere dayandığına dikkat çekmektedir. Birleşmiş Milletler’in e-katılım indeksi iki yılda bir gerçekleştirilmektedir. Dünya genelinde yukarıda sayılan üç e-katılım ölçütlerine göre ve eğitim, sağlık, finans, sosyal refah, işgücü bilgisi ve çevre faktörlerinden oluşan altı tanımlı sektörde değerlendirmektedir. Bu çalışmada demokrasi ve e-demokrasi ilişkisini açıklamak üzere ana hatlarıyla bu üç ayrımı esas alınmıştır. bkz: United Nations E-Government Survey 2018, [online] Erişim Tarihi: 15.12.2018. Available at: https://publicadministration.un.org/egovkb/portals/egovkb/documents/un/2018-survey/e-government%20survey%202018_final%20for%20web.pdf Ayrıca Citizens as Partners: OECD Handbook on Information, Consultation and Public Participation in Policy-Making, Paris: OECD Publishing, [online] Erişim Tarihi: 15.12.2018. Available at <https://www.internationalbudget.org/wp-content/uploads/Citizens-as-Partners-OECD-Handbook.pdf>.

Bu aşamada vatandaşlar daha çok bilgi tüketicisi konumunda olup kararlara katılımı aktif olarak görülmez. Karar alma süreçlerinde etkileşim iki yönlü olarak gerçekleşmeye başlamış olmasına rağmen, süreç eş zamanlı olmayıp asimetriktir. Burada, vatandaşların oy kullanma işlemlerinden çok, politik karar süreçlerine katılımı ön plandadır. Karar almada daha geniş kesimlerin görüş bildirmesine açık bir süreç görülür. Bu durumda e-katılım anlamında siyasal kararların alınma süresi, bir sonraki aşamada görülen hızlı e-demokrasi modeline göre biraz daha yavaştır. E-demokrasinin tam olarak yerleşmesine giden süreçte hükümet tarafından tanımlanan parametreler çerçevesinde vatandaşların çevrimiçi olarak görüş ve kanaatlerini bildirebildikleri e-demokrasi aşamasıdır. Sosyal, kültürel, ekonomik olarak toplumsal yapı içindeki vatandaşların tercihlerinin değerlendirilir. BİT ağlarının hızını kullanarak, hükümetler, politika oluşturmaya rehberlik etmek için belirli konular hakkında seçmen görüşü talep edebilir. Siyasi ve idari yöneticiler e-demokrasi uygulamalarıyla vatandaşların ne düşündüklerini anlamak ve onların görüş ve önerilerini almak isterler. Oy kullanma, seçmenlerin ve diğer ilgili tarafların hükümete erişimi, görüşlerin temsili, danışma referandumları, doğrudan demokrasiyi andırır şekilde e-oy, vatandaş ve devlet arasında dolaysız temas, kritik bir konu olarak gündem belirleme, bu aşamada görülen e-demokrasi uygulama örneklerindedir. En sık görülen örnekleri ise çevrimiçi danışma, sohbet odaları, çevrimiçi vatandaş jürileri gibi uygulamalardır. Ancak teknik bir mesele olarak internete erişim imkanının eşit olmayışı, vatandaşların kendi seçimlerini yapamama gibi sorunlar da görülebilir (Chadwick & May, 2003:281).

Bir sonraki aşamada ise temsili demokrasiyi elektronik olanaklarla revize edecek şekilde doğrudan demokrasiye çok yaklaşmış olarak vatandaşların siyasal karar süreçlerine dolaysız katılmaları amaçlanır. Chadwick & May (2003:283) bu aşamayı katılımcı (*participary*) model olarak açıklar. BİT'in sağladığı imkânlarla “hızlı demokrasi” veya katılımcı, müzakereci demokrasi olarak ifade edilen e-demokrasi modeli söz konusudur. Politika seçeneklerinin ve hizmet bileşenlerinin birlikte tasarlanması ve beraber üretilmesi yoluyla katılımda vatandaşların güçlendirildiği aşamadır. Artık bu aşamada vatandaşlar aktif olarak karar alma ve politika yapım sürecine dahil olmuşlardır (Aström, 2001:50-51). Doğrudan katılım elektronik oylar aracılığı ile gerçekleştirilmektedir. Vatandaşlar düşünce ve ifade hürriyetlerini eşit olarak kullanabilmektedirler. Başka bir ifadeyle, siber tartışma alanı kurulmuş olur. Burada vatandaşların politika belirlenmesinde doğrudan etkili olduğu e-demokrasi yapılanması gerçekleşmiş olacaktır. Bu aşama, benzer özelliklerle, çevrimiçi demokrasi kuramcılarından Caldow (2004:4-10) ve Nair'in (2007:150-151) e-demokrasi modelinde de yer alır.

E-demokrasi aşamalarının daha önce sayılan ilk iki modeli devlet-vatandaş iletişiminin dikey akışını vurgularken; katılımcı model daha karmaşık, çok yönlü bir etkileşimi öngörür. Hükümet burada demokrasiyi güçlendirmek için internet altyapısıyla vatandaşları eğiterek, kamuoyunu bilgilendirerek topluma fırsat sunar. Ancak vatandaşı eğitmek ve toplumu güçlendirmek için hükümetin istekli ve demokratik katılıma açık olması gerekir. Anketlerle, tartışma alanlarıyla, talepler iletilir, görüşlerin bildirilir. Çevrimiçi imkanlar vasıtasıyla devlet, vatandaşlarına siyasal süreçlerde daha etkin katılım için imkan sunmaktadır. Gündem belirleme, politika oluşturma ve hizmet sunumu konularında vatandaşlar daha önceden belirlenmiş bir gündeme dair geri bildirimde bulunarak demokratik yönetime katılırlar. Burada vatandaşların, uzun dönemde demokrasi konusunda ve demokrasinin tabana yayılmasını sağlayacak şekilde bilinçlendirilmeleri hedeflenir. Aşağıdaki tabloda e-demokrasi modelleri, e-katılımın seviyeleri ve e-katılım örnekleri verilmiştir.

Tablo 2: E-katılımın Göstergeleri

Yukarıdan Aşağıya e-katılım	E-Katılımın Seviyesi	Aşağıdan Yukarıya e-katılım
Web siteleri	E-Bilgi	Vatandaşların blogları (tanınmış gazetecilerin veya politikacıların değil)
Arşivlenmiş bilgiler (belgeler, veriler vb.)	Etkileşim şekli: Tek yönlü Vatandaşın rolü: pasif	Etiketler (<i>Hashtag</i>)
Çevrimiçi danışma	E-Danışma	Sıkça sorulan sorular bakanlıkların web sitelerinde yer alır.
Sohbet odaları	Diyalog Etkileşim şekli: Asimetrik iki yönlü Vatandaşın rolü: daha aktif	E-postalar, hükümet üyeleri, milletvekilleri vb. web sitelerinde yayınlar
Çevrimiçi vatandaş jürileri		Hükümet üyelerini, milletvekillerini Facebook'ta takip
Çevrimiçi anketler / anketler İzleme	E-Karar Verme	Çevrimiçi parlamento izleme
Katılımcı bütçeler	Aktif katılım, Etkileşim şekli: Simetrik iki yönlü	E-dilekçeler
Ortak yönetim		E-referandum girişimi
E-referandum/çevrimiçi oylama araçları*	Vatandaşın rolü: aktif	Çevrimiçi kampanyalara kaydolma

*Çevrimiçi oylama, e-oy ile aynı şey değildir. Çevrimiçi oylamalar belirli konularda vatandaşların değerlendirmesi için görüşlerinin alınması uygulamasıdır. **Kaynak:** Kneuer'un (2016: 674) çalışmasından uyarlanmıştır.

Çevrimiçi hizmetlerin sunduğu bilgilendirme, danışma ve katılım araçlarıyla toplum demokratik açıdan güçlendirilir. Çoğulcu anlayışla ve adil ölçütlerle yurttaşların demokratik katılımı sağlanır. Bu aşamada çevrimiçi erişimin temel amacı daha geniş siyasi katılımı teşvik etmektir. Gönüllü sivil toplum örgütleri, siber uzaya doğal olarak ortaya çıkan etkileşimler, ifade hürriyetinin kapsamını genişletir. Devletin bu tür ortamlarda hürriyetleri koruyup gelişimini teşvik etmesi sonucunda demokrasi güçlenerek tabana yayılmaya başlar. Elektronik imkanların aracılık ettiği katılımcı toplum modeli ortaya çıkmaya başlar ve gelişir. Forumlara, gruplara veya sanal topluluklara dayalı görüşlerin oluşumu ve siyasal eylem, sivil toplumun gelişimini canlandırmakta ve desteklemektedir (Lironi, 2016:13-17; Chadwick & May, 2003:285).

E-demokrasi ve daha özeld e-katılımın bu aşamaları dikkate alındığında demokrasinin niteliği arttıkça vatandaşların siyasal karar süreçlerinde daha aktif rol aldıkları görülür. Birbirlerini besleyen süreçler olarak vatandaşların siyasal karar alma süreçlerinde daha aktif rol almaları demokrasinin niteliğine olumlu katkı yapar. Vatandaşların taleplerini hükümete yansıtıldığı, vatandaş taleplerine duyarlı, müzakere yöntemleriyle etkin işleyen bir demokrasi nitelikli demokrasi anlayışını yansıtır. Bu aşama biçimsel anlamda işleyen demokrasilerden veya sadece siyasal özgürlüklerin olduğu liberal demokrasilerden ileri bir aşamadır. Bu aşamada vatandaşlar e-demokratikleşme süreçlerinin gelişmesiyle karar alma süreçlerine doğrudan

katılma imkanına sahip olurlar. E-demokrasi uygulamalarının gelişmesi demokrasilerde vatandaşlara eşitlik ve özgürlük ortamında kendilerini rahatça ifade etme özgürlüğü alanı açacaktır. Bu durum demokratik rejimlerin niteliğini artırır. Dünya çapında yüksek demokrasi standartlarına sahip gelişmiş ülkelere bakıldığında e-demokrasi ve e-katılım konularında da oldukça ileri seviyede oldukları dikkat çekmektedir. Demokrasi indekslerinde üst sıralarda yer alan bu tür ülkelerin e-katılım ve e-devlet indekslerinde de üst sıralarda yer aldıkları görülür.³ Bu ülkeler, e-katılım olanaklarını da kullanarak demokrasilerini daha kaliteli hale getirmede önemli mesafe almışlardır. Gelişmekte olan ülkeler ise e-demokratikleşme çalışmalarına hız vererek e-demokrasinin sağladığı olanaklardan faydalanabileceklerdir. Böylelikle vatandaşların talep ve önerilerine duyarlı, katılımcı bir yönetim anlayışıyla demokrasilerini güçlendirmeleri ve nitelikli hale getirmeleri mümkün olabilecektir.

4. E-demokrasi Modelleri

Gelişen iletişim teknolojileri ile demokrasi arasındaki bağlantıyı açıklamaya çalışan e-demokrasi modelleri, alınacak karara katılım düzeyine göre şekillenmektedir. Siyasal tartışmalara ve karar alma süreçlerine vatandaşlar hangi seviyede dahil olur, gündemi kim belirler, nelerin tartışılacağına kim karar verir gibi konular temeline dayanır. Vatandaşların katılım süreçlerine dahil olmasına göre farklı yaklaşımlar ortaya koyar. Böylece e-demokrasi modelleri, teknolojinin çeşitli demokrasi yaklaşımlarında nasıl faydalı olabileceğini anlama konusunda yararlı kavramsal çerçeve sunar. Sonuçta BİT ile demokratik siyasi örgütlenme biçimlerini ilişkilendiren çalışmalar e-demokrasi modellerinin kuramsal temelini oluşturma amacındadırlar. Ancak bunların da temelinde, demokrasi kavramının nasıl ele alındığına ilişkin başlıca demokrasi kuramları yatmaktadır. Bir başka ifadeyle, e-demokrasi modelleri demokrasi kuramlarıyla yakından ilişkilidir.

Önemli demokrasi kuramcılarında Dahl, demokrasiyi daha çok ideali temsil eden bir kavram olarak görse dahi, mevcut şekliyle de demokrasileri vatandaşlara sağladığı imkanlar bakımından değerli bulmaktadır. Demokrasinin bu imkanları; etkin siyasal katılım, oy kullanma eşitliği, bilgi edinebilme, gündem üzerinde sözü söyleme hakkı ve yetişkinlerin siyasal sürece dahil olması gibi kriterler olup bunlar demokratik sürecin ölçütleri olarak kabul edilmektedir (Dahl, 2010:47-48). Çeşitli demokrasi kavramsallaştırmalarında temel olarak alınabilecek bu kriterlerden ‘alınacak kararlara katılım’ ve ‘gündem üzerinde söz söyleme hakkı’ e-demokrasi modelleri için de esas teşkil eder. Katılım, toplumdaki tüm yetişkinlerin mevcut tartışmalara ve karar alma süreçlerine katılıp katılmayacağı fikrini ifade eder. Demokrasi literatüründe tartışıldığı üzere vatandaşlar kendilerini ilgilendiren kararlara aracısız, doğrudan katılabiliyorlarsa doğrudan demokrasiden söz edilebilir. Gündem üzerinde söz hakkı veya gündem kontrolü ise ilk planda ‘kim karar verecek’ ve ‘neye karar verilecek’ konularıyla ilgilidir. Vatandaşların kendilerini ilgilendiren konuları ele alma ve bunlarla ilgili karar verme durumunu açıklar. Geleneksel uygulamalara ilave olarak demokrasinin bu temel kriterlerini gerçekleştirmede internet tabanlı e-demokrasi araçları önemli bir işleve sahiptir. Bu noktada BİT’in modern demokrasi modelleri ile ilişkisindeki rolü incelenirken şu iki soru yol gösterici

3 Dünya çapında demokrasi ve e-devlet endeksleri konusunda ülkeler bazında ayrıntılı veriler için bkz. The Economist Democracy Index 2018, Erişim Tarihi:15.12.2018, <http://www.eiu.com/topic/democracy-index>, United Nations E-Government Survey 2018, Erişim Tarihi: 15.12.2018, <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2018>.

olmaktadır: Demokrasinin esas amacı kanaat oluşturmak mı, yoksa karar vermek midir? Ayrıca demokrasilerde esas yönetim şekli nedir? Doğrudan vatandaşların oylarıyla belirlenen bir yönetim şekli mi, yoksa temsilciler vasıtasıyla uygulanan bir yönetim şekli midir? (Van Dijk, 2013:50-53). Demokrasi kuramları bağlamında bu sorulara verilecek cevaplar aynı zamanda e-demokrasi modelleri için de belirleyici olmaktadır. Bir başka ifadeyle ‘nasıl bir demokrasi’ sorusunun cevabı e-demokrasi modelinin de temelini teşkil eder.

Yukarıdaki açıklamalara ilave olarak demokrasi kuramları ve e-demokrasi modelleri ilişkisi bağlamında genel bir çerçeve belirlemek üzere kuramsal olarak dört farklı e-demokrasi yaklaşımından söz edilebilir. Bunlar liberal demokrasi, müzakereci demokrasi, partizan demokrasi ve doğrudan e-demokrasi yaklaşımları olarak adlandırılır. Aşağıdaki tablo kuramsal olarak e-demokrasinin dört modelini göstermektedir.

Tablo 3: E-demokrasinin Dört Modeli

Gündemi vatandaşlar belirler	Partizan	Doğrudan
Gündemi hükümet belirler	Liberal	Müzakereci
	Vatandaşlar karar verme süreçlerinde dolaylı olarak yer alır	Vatandaşlar karar verme süreçlerinde doğrudan yer alır

Kaynak: Paivarinta & Sæbo (2006: 823)

Liberal e-demokrasi, hükümetin yukarıdan aşağıya bir anlayışla başlattığı projelere, tartışmalara vatandaşların katılabileceği bir yaklaşımı ifade eder. Model, temsili demokrasinin bir örneğidir ancak vatandaşlar ve hükümet temsilcileri arasında elektronik araçlarla daha fazla iletişim imkanı vardır. Örneğin vatandaşlar siyasetçilere dijital ortamda öneri yapabilmeye imkanına sahiptirler. Vatandaşlar taleplerini bu kanallarla daha kolay ifade ederler ancak nihai kararı hükümetler verir (Paivarinta & Sæbo, 2006: 825).

Müzakereci e-demokrasi modeli ise temsili demokrasi yapısına dayanır, burada siyaset belirleme sürecinde vatandaşların açıkça tanımlanmış bir rolü vardır. Süreç, siyasetçiler ve vatandaşlar arasında yukarıdan aşağıya bir ilişki üzerine kuruludur, ancak nihai kararları vermeden önce iki taraf arasında iletişim kurulmasını gerektirir (Paivarinta & Sæbo, 2006: 825). Eşit ve özgür vatandaşlar daha açık biçimde ve doğrudan karar alma süreçlerinde yer alırlar (Held,1996:237-238). Vatandaşlar siyasetçileri konuya dair tartışma ve sorularla zorlarlar. Ancak siyasi kararlar vatandaşların gerçek ihtiyaçları doğrultusunda şekillenmelidir. Ortak sorunlar hakkında en iyi çözüm bulma konusunda yoğun tartışmaların önemine vurgu yapar (Dahlberg, 2001:167).

Liberal, müzakereci, doğrudan demokrasi gibi kavramlardan farklı olarak demokrasi literatüründe yaygın olarak kullanılmayan partizan demokrasi kavramını Paivarinta ve Sæbo, e-demokrasi bağlamında gündeme getirmişlerdir. Partizan e-demokrasi modelinde katılım ve tartışma süreci vatandaş tarafından başlatılmakla birlikte alınacak kararda vatandaş müdahalesi dolaylı şeklindedir. Vatandaşların karar alma sürecinde resmi bir rolü yoktur ancak kendilerini sürece dışardan ve aşağıdan yukarıya inisiyatiflerle dahil edebilirler. Vatandaşlar geleneksel kanallarla veya temsilcileri vasıtasıyla değil bilgi teknolojileriyle, siyasi seçkinlerin

müdahalesine maruz kalmadan aktif siyasi tartışmalara katılır. Alternatif siyasi ifadeler ve eleştiriler için görünürlük elde etme amaçlanmaktadır. Sınırsız yoğun tartışmalar gündemi belirler (Paivarinta & Sæbo, 2006: 824). Örnekler arasında politika tartışan bağımsız çevrimiçi topluluklar, sohbet odaları, çevrimiçi forumlar, bloglar sayılabilir. İzleyicileri az olsa da, seslerini duyurma ve izleyiciye ulaşma fırsatının olması önemli husustur. İdeal demokrasiler vatandaşın gündeme dair soru sorması ve sebeplerini ifade etmesi için eşit fırsatlar gerektirir. Doğal olarak hükümet denetiminde olmayan bağımsız iletişim kanallarının varlığı bu model bakımından bir önkoşuldur. Modelin öngördüğü e-demokrasi anlayışında vatandaşların karar vericilere seslerini duyurması önem arz eder.

Doğrudan e-demokrasi modeli ise geleneksel kurumların rolünün yerini vatandaşların veya vatandaş ağlarının aldığı projelerdir (Paivarinta & Sæbo, 2006: 826). Siyasal karar alma sürecine doğrudan vatandaş katılımı fikri, tüm hür bireylerin siyasi kararlarda doğrudan oy kullanabileceği klasik Atina demokrasisi düşüncesinden kaynaklanmaktadır (Held,1996:11). BİT imkanlarıyla doğrudan demokrasinin tesis edilebileceği fikrine dayanır. Vatandaşlar topluluğu tarafından yönetilme ve yönetimde eşit haklara odaklanmaktadır. Bu modelde, internet yalnızca demokratik tartışmalar için iletişimi desteklemekle kalmamakta, aynı zamanda doğrudan demokrasinin oluşması için altyapı sağlamaktadır. Bu anlamda BİT, geleneksel iletişim kanallarını tamamlayıcı bir araç olarak görülmeyip, doğrudan demokrasi için önemli bir zemin ve ön koşul haline gelmektedir (Paivarinta & Sæbo, 2006: 826). Doğrudan demokrasinin amacı, siyasal gücün kurumlardan, seçilmişlerden alınıp doğrudan seçmenlere devredilmesi yoluyla siyasi katılımı, sosyal adaleti, dolayısıyla demokrasinin niteliğini arttırmaktır. Kuramsal olarak doğrudan demokrasi, temsili demokrasi modellerine radikal bir alternatif şeklinde düşünülmektedir (Held,1996:96-120). Doğrudan e-demokrasi modeline göre, coğrafi olarak dağınık çok sayıda karar vericinin, çeşitli çıkar ve önceliklere sahip vatandaşların koordinasyonlarını sağlamada iletişim teknolojisi temel altyapıyı sağlar. Bu yaklaşıma göre ideal bir e-demokrasi biçimi doğrudan demokrasiyi gerçekleştirebilir. Bu tür iyimser kuramlara rağmen, günümüzde doğrudan e-demokrasinin gerçek uygulamalarının görüldüğü, pratiğe aktarılabilmediği söylenemez. Dünyadaki demokrasi örneklerine bakıldığında, e-demokrasinin mevcut demokratik uygulamaların yerine geçerek doğrudan demokrasiyi sağlayacağını söylemek bugün için mümkün görünmemektedir.

Genel olarak e-demokrasi yaklaşımları, demokrasi kuramları ile doğrudan bağlantılı ve ilişkilidir. Bu yaklaşımlar başlı başına alternatif, bağımsız ve yeni bir demokrasi kuramı oluşturmayıp mevcut demokrasi kuramlarına bağlı olarak değerlendirilebilecek yaklaşımlar şeklinde görülebilir. Bu çalışmada genel çerçevesi çizilen e-demokrasi modelleri ve uygulamaları, günümüz demokrasilerin karşı karşıya olduğu siyasal süreçlerdeki temsil sorunları gibi birtakım sorunların çözümünde önemli katkılar sağlar. Neticede BİT ile e-demokrasinin oluşması ve işler hale gelmesi demokrasiyi güçlendirecek, onun tabana yayılmasını sağlayacaktır. Böylelikle açık, şeffaf, adil bir yapıda devlet sivil toplumu zenginleştirici ve vatandaşlığı kuvvetlendirici bir ortamı çevrimiçi olarak, toplum yararına kurmuş olacaktır. O halde elektronik demokrasi, bilgisayar ve bilgisayar ağlarının demokratik sürecin önemli işlevlerini yerine getirmek üzere kullanıldığı bir işleyiş şeklidir.

5. Sonuç

En genel anlamda, demokrasilerde elektronik araçlarla yönetilenlerin karar alma süreçlerine etkin katılımını ifade eden e-demokrasi, kamu kurumları, seçimlerle işbaşına gelen parlamento, hükümet ve muhalefet partileri ile vatandaşlar arasındaki bilgilendirme, müzakere, oylama gibi tüm elektronik biçimlerde etkileşim şekillerini kapsayan süreç ve yapılardan oluşur. Bu yönüyle demokratik yönetim sürecinde BİT'lerin hükümet-vatandaş ilişkilerine etkilerini tanımlamak için kullanılan e-demokrasi kavramı aslında, e-hizmet, e-yönetişim, bilgiye dijital olarak kolay erişim, e-katılım, e-oylama gibi farklı uygulamalardan oluşan birçok unsuru içerir. E-demokrasi ve e-katılım, seçimlerle işleyen temsili demokrasilerde vatandaşlar ile seçilmiş temsilciler/siyasetçiler arasındaki iletişim ve etkileşimi artırarak demokrasilerin kalitesine hizmet eder. E-demokrasi, toplumdaki bilgi akışlarını ve iletişim süreçlerini geliştiren araçların uygulanması ve kullanılması yoluyla demokrasiyi güçlendirmenin ve canlandırmanın bir yolu olarak kabul edilebilir. Bu yönüyle kavram, güçlü demokrasi ve güçlü vatandaşlık kavramlarıyla bağlantılıdır.

Vatandaşlara elektronik ortamda kamu hizmeti sunan ve belirli konularda e-katılımın yolunu açan ilk uygulamalarla birlikte e-demokrasi uygulaması hayata geçmektedir. Burada demokrasiyi güçlendirme konusunda istekli yönetimlerin olması önemlidir. Ülkeyi demokrasi konusunda ileri noktalara taşıma iradesinde olan hükümetler, topluma öncülük yaparak teknolojinin sunduğu yeni imkanları demokrasiyi güçlendirmek için kullanacaklardır. E-demokrasi örneklerine bakıldığında, liberal veya müzakereci demokrasi modellerinin öngördüğü şekilde, hükümetin öncülüğünde yukarıdan aşağıya bir anlayışla, vatandaşların karar alma süreçlerine dahil edildiği e-demokrasi uygulamalarının yaygın olduğu görülür. Ancak e-katılım sürecinde gündemi hükümetin belirlemesi, e-demokrasi uygulamalarının etkisiz olduğu anlamına gelmez. Şüphesiz gündemi vatandaşların belirleyebildiği e-demokrasi uygulamaları demokrasinin doğasına daha uygundur. Bilgi iletişim teknolojileri vasıtasıyla elektronik ortamda vatandaşların siyasal süreçlere katılımını teşvik ederek demokrasilerin gelişmesine katkıda bulunan bütün bu aşamalar e-demokratikleşme süreci olarak isimlendirilebilir.

Diğer taraftan e-demokrasi araçlarıyla vatandaşların gündem belirleme tartışmalarına katılmaları da mümkündür. Burada daha çok aşağıdan yukarı doğru süreçte, vatandaşların başlattıkları girişimlerle e-katılım gerçekleşir. E-demokrasi modellerinden partizan demokrasi ile doğrudan demokrasi modelinin açıkladığı daha ileri durumlarda, hükümetlerin yanında vatandaşlar da inisiyatif sahibidir. 'Hangi konularda karar verilecek' ve 'kim karar verecek' sorularına verilecek cevaplarda hükümetler kadar vatandaşlar da belirleyicidir. Gündem belirleme ve aynı zamanda gündeme dair alınacak kararlarda vatandaşlar aktiftir. Şüphesiz doğrudan demokrasi anlayışına uygun olan bu tür e-demokrasi uygulamalarını pratikte tam anlamıyla hayata geçirebilmiş örneklere sıkça rastlanmaz.

E-demokrasinin faydaları genel olarak vatandaşlar, devlet ve siyasi partiler açısından olmak üzere belirli başlıklar altında toplanabilir (Pena-Lopez, 2011:5-7). E-demokrasinin hayata geçirilmesiyle vatandaşlar öncelikle bilgiye birçok kaynaktan ulaşma imkânı elde ederler. E-demokrasi sürecinin bir parçası olarak çevrimiçi zeminde e-devlet uygulamalarıyla devletin daha az maliyetle, daha kolay ve seri hizmet götürmesi mümkün olacaktır. Böylece vatandaşlar birçok kamu hizmetini bulunduğu yerde ve zahmetsizce alabilecektir.

E-demokraside siyasal partiler ve sivil toplum örgütleri yeni elektronik olanaklarla kurumsal kanallara sahip olacağından yöneticiler ve siyasetçilerin vatandaşlarla karşılıklı iletişimi ve teması artacaktır. Böylece siyasal meseleler hakkında görüş bildirme, daha fazla demokratik katılım ve sorumluluk alma, seçtikleri temsilcilerin faaliyetlerini daha yakından takip etme olanağı ortaya çıkacak, böylece demokratik yönetişim anlayışı gelişecektir.

E-demokrasi ile devlet ve yönetim anlayışının kamuoyu gözetiminde daha şeffaf olması sağlanırken, devletin hesap verme sorumluluğu artacaktır. Bütün bunlar biçimsel boyutun da ötesinde demokrasi kavramının özünü oluşturan eşitlik ve özgürlük temelinde insanların kendilerini kolayca ve rahatça ifade edebildiği, vatandaş taleplerine duyarlı, katılımcı bir demokratik yönetim biçiminin gelişmesine katkı sağlayacaktır. Zira demokrasi kuramlarına göre toplum taleplerini dikkate almayan bir yönetim, şeklen demokratik işleyişe sahip olsa bile, tam anlamıyla nitelikli demokrasi olarak kabul edilemez. Bu anlamda e-demokrasi modern demokrasilerde katılım kalitesinin, hesap verme ve sorumluluk seviyesinin artmasında önemli işleve sahiptir. Schedler, demokrasilerde yöneticiler ile yönetilenler arasındaki bu tür demokratik etkileşimleri siyasal hesap verme bağlamında tekrarlanan karşılıklı hesap verebilirlik döngüleri olarak açıklamaktadır (Schedler 1999: 13-28).

E-demokrasi uygulamaları, otoriter ya da totaliter bir rejimi, demokratik bir rejime dönüştürme amacıyla değildir. Dolayısıyla demokrasi olmadan e-demokrasiden söz edilemeyeceği bir gerçektir. E-demokrasi, demokrasinin ikinci boyutunu oluşturan temel hak ve özgürlüklerle birlikte anlamlı ve faydalı olacağı açıktır. Böyle bir ortamda e-demokrasi ve onun ön şartı e-katılım uygulamaları demokrasinin kalitesine olumlu yönde etki edecektir. Vatandaşlar siyasal karar süreçlerinde daha aktif rol aldıkça demokrasinin niteliği artacaktır. Aynı zamanda iyi işleyen bir e-demokrasi sisteminin temsili demokrasilerin meşruiyet zeminini sağlamlaştırması ve kalitesini artırması beklenir. Bu haliyle e-demokrasi, insanların sahip olduğu temel demokratik hak ve hürriyetlerin önemini vurgulayarak toplumda demokratik bilincin gelişmesine hizmet eder. Bunlarla birlikte e-demokrasiyi yeni bir demokrasi türü olarak görmek mümkün değildir. E-demokrasi yeni bilişim teknolojileriyle demokratik kültürün toplumsal zeminini geliştirecek uygulamalar olarak da görülebilir. Kimi görüşlere göre doğrudan demokrasinin bir türevi olarak görülse de, e-demokrasinin, mevcut temsili demokrasilerin ötesine geçerek, doğrudan demokrasiyi oluşturduğunu söylemek iddialı olur. Nihayetinde, e-demokrasi uygulamaları günümüz demokrasilerinin karşı karşıya olduğu temsil kurumundan kaynaklanan birtakım sorunların çözümüne katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda e-demokrasi temsil ve katılım noktasında mevcut demokrasilerin iyileştirilmesi için önemli bir araç olarak kabul edilmelidir. O halde iyi işleyen e-demokrasi uygulamaları, demokratik rejimlerin kalitelerinde artış ve bu rejimlerin tam demokratik olmalarını sağlamada önemli olanaklar sağlar.

Kaynakça

- Afşar, Ö. A. (2017). Nitelikli demokrasiden demokratik konsolidasyona demokrasi yaklaşımları. *International Journal of Academic Value Studies*, 3 (12), 192-208.
- Aström, J. (2001). Should democracy online be quick, strong or thin?. *Communications of the ACM*, 44 (1), 49-51.
- Avrupa Konseyi. (2008). *E-democracy: Who dares?* Erişim Tarihi: 05.11.2018, http://www.icsd.aegean.gr/website_files/proptyxiako/208838613.pdf

- Bollen, K. A. & Paxton, P. (2000). Subjective measures of liberal democracy. *Comparative Political Studies*, 33 (1), 58-86.
- Bruno, E. (2015). *Co-deciding with citizens: Towards digital democracy at EU level*. Brussels: ECAS. Erişim Tarihi: 07.03.2018, <http://www.ecas.org/wp-content/uploads/2015/06/ECAS-Publication-online-version.pdf>.
- Caldow, J. (2004). *E-democracy: putting down global roots*. IBM Software. Erişim Tarihi: 05.03.2018, <https://www.coursehero.com/file/19795265/e-democracy-putting-down-roots-2/>
- Chadwick, A. & Christopher M. (2003). Interaction between states and citizens in the age of the internet: "e-Government" in the United States, Britain, and the European Union. *Governance*, 16 (2), 271 - 300.
- Clift, S. L. (2004). *E-government and democracy representation and citizen engagement in the information age*. Publicus.net. Erişim Tarihi: 03.03.2018, <http://www.publicus.net/articles/cliftegovdemocracy.pdf>
- Crick, B. (2002). *Democracy a very short introduction*. New York: Oxford University Press.
- Dahl, R. A. (1971). *Polyarchy: Participation and opposition*. New Haven: Yale University Press.
- Dahl, R. A. (1989). *Democracy and its critics*. New Haven: Yale University Press.
- Dahl, R. A. (2010). *Demokrasi üzerine*. (Çev.: B. Kadioğlu). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Dahlberg, L. (2001). Democracy via cyberspace: Mapping the rhetorics and practices of three prominent camps. *New Media & Society*, 3(2), 157-177.
- Diamond, L., Linz, J., & Lipset, M. L. (1995). Introduction: What makes for democracy?. In L. Diamond, J. J. Linz, S. M. Lipset (Eds.), *Politics in developing countries: Comparing experiences with democracy* (pp.1-66). Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- Held, D. (1996). *Models of democracy*. Oxford: Blackwell.
- Huntington, S. P. (1968). *Political order in changing societies*. New Haven: Yale University Press.
- Huntington, S. P. (1993). *Üçüncü dalga: Yirminci yüzyıl sonlarında demokratikleşme*. (Çev.: E. Özbudun). Ankara: Türk Demokrasi Vakfı.
- Kneuer, M. (2016). E-democracy: A new challenge for measuring democracy. *International Political Science Review*, 37(5), 666-678.
- Lijphart, A. (1999). *Patterns of democracy government forms and performance in thirty-six countries*. New Haven: Yale University Press.
- Lijphart, A. (2011). Democratic quality in stable democracies. *Society*, 48(1), 17-18.
- Lipset, S. M. (1960). *Political man: The social bases of politics*. NY: Garden City, Doubleday.
- Lironi, E. (2016). *Potential and challenges of e-participation in the European Union*. Brussels: European Parliament. Erişim Tarihi: 12.12.2018, [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/556949/IPOL_STU\(2016\)556949_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/556949/IPOL_STU(2016)556949_EN.pdf)
- Macintosh, A. (2004, January). *Characterizing e-participation in policy-making*. 37th Annual Hawaii International Conference on System Sciences, Hawaii. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.98.6150&rep=rep1&type=pdf>.
- Maraş, G. (2011). Kamu yönetimlerinde e-devlet ve e-demokrasi ilişkisi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (37), 121-144.
- Morlino, L. & Diamond, L. (2004). The quality of democracy an overview. *Journal of Democracy*, 15(4), 20-31.
- Morlino, L. (2011). *Change for democracy actors, structure, processes*. Oxford: Oxford University Press.

- Nair, P. (2007, December). *E-governance: A step towards digital democracy*. 5th International Conference on E-Governance: Foundations of EGovernment, Hyderabad: ICEG, 147–154.
- Paivarinta, T. & Sæbo, O. (2006). Models of e-democracy. *Communications of the Association for Information Systems*, 17(1), 818-840.
- Przeworski, A. (1999). Minimalist conception of democracy: A defence. In I. C. Shapiro, H. Gordon (Eds.), *Democracy's value* (pp.23-55). Cambridge: Cambridge University Press.
- Schedler, A. (1999). Conceptualizing accountability. In A. Schedler, L. Diamond, M. F. Plattner (Eds.), *The self-restraining state: Power and accountability in new democracies*, (pp.13–28). Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- Schmitter, P. C. & Karl, T. L. (1991). What democracy is... and is not. *Journal of Democracy*, 2(3), 75-88.
- Schumpeter, J. (1970). *Capitalism, socialism, and democracy*. London: George Allen and Unwin.
- Simon, J., Bass, T., Boelman, V., & Mulgan, G. (2017). *Digital democracy: The tools transforming political engagement*. London: Nesta. Erişim Tarihi: 15. 12. 2018, <http://www.nesta.org.uk/publications/digital-democracy-tools-transforming-political-engagement>.
- The Economist (2018). *Democracy index 2018*. Erişim Tarihi: 15. 12. 2018, <http://www.eiu.com/topic/democracy-index>.
- Tilly, C. (2014). *Demokrasi*. (Çev. E. Arıcan). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Tuzzi A., Padovani C., & Nesti G. (2007). Communication and (e)democracy: Assessing European e-democracy discourses. In B. Cammaerts, N. Carpentier (Eds.), *Reclaiming the media: Communication rights and democratic media roles* (pp. 31-65). Bristol, Chicago: Intellect.
- United Nations (2018). *United Nations e-government survey 2018*. Erişim Tarihi: 15. 12. 2018, https://publicadministration.un.org/egovkb/portals/egovkb/documents/un/2018-survey/e-government%20survey%202018_final%20for%20web.pdf.
- Van Dijk, J. A. G. M. (2013). Digital democracy: Vision and reality. In I. Snellen, W. van de Donk (Eds.), *Public Administration in the Information Age: Revisited*, (pp. 49-62). IOS Press.